

OYBEKNING “NAVOIY” ROMANIDA MAQOLLARNING QO‘LLANILISHI

Bolibekov Alisher Abdusalomovich,

Guliston davlat universiteti dotsenti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8046496>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybekning “Navoiy” romanida berilgan maqol, ibora, hikmatli so‘z, xalq maqollari muammolariga, xususan, maqollarning berilishi masalalariga alohida e‘tibor qaratiladi. Tadqiqotning maqsadi “Navoiy” romanini tahlil qilish asosida unda berilgan maqollarning o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishdan iborat.

Kalit so‘zlar: maqol, matal, ibora, hikmatli so‘z, xalq maqollari, paremiologik birliklar.

Maqollar xalqimizning ko‘p asrlik hayotiy tajribalari va kundalik turmush tarzini o‘zida aks ettiruvchi ko‘zgudir. Bu ko‘zguda insonlarning hayotga, tabiatga, oila va jamiyatga munosabati, turli xil qarashlari o‘z aksini topadi. Shuning uchun ham maqollar nihoyatda keng tarqalgan bo‘lib, asrlar mobaynida, jonli so‘zlashuvda, o‘zaro nutqiy munosabatda, badiiy, tarixiy va ilmiy asarlarda, siyosiy va publitsistik adabiyotlarda doimiy ravishda qo‘llanib kelingan. Birona ijodkor, yozuvchi yo‘qki, u o‘z asarlarida xalq maqollariga murojaat qilmagan bo‘lsa. Ko‘p asrlik boy adabiy merosimizga nazar tashlasak, bu nafaqat nasrda, balki nazmda ham o‘z ifodasini topganligining guvohi bo‘lamiz. Lirik asarlarda xalqqa tanish bo‘lgan maqol, matal, va iboralardan o‘z o‘rnida unumli foydalanish badiiy ta’sirchanlikni oshirish bilan bir qatorda irsoli masal san’atini ham yuzaga keltiradi.

Maqollarga qiziqish va undan unumli foydalanish barcha tilshunos olimlarning ham, so‘z san’atkorlarining ham diqqat markazida bo‘lgan. Xususan, Oybek ijodini sinchiklab o‘rganadigan bo‘lsak, uning asarlarida ham ko‘plab xalq maqollari, matallari, hikmatli so‘zlarni o‘z o‘rnida mahorat bilan qo‘llaganligining guvohi bo‘lamiz. Iste’dodli yizuvchi Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek “Navoiy” romanida, asosan, ulug‘ mutafakkir shoir Alisher Navoiy siymosini gavdalantirishga, uning zohiriy va botiniy dunyosini yoritib berishga bel bog‘lagan. Shu sababli ham asarda Navoiyga xos bo‘lgan insoniy fazilatlar – ilm olish, to‘g‘riso‘zlik, ezgulik, adolat, haqiqat, hamjihatlik, oliyjanoblik, mehr-oqibat, yaxshilik, birso‘zlilik, vaqtni qadrlash, kasb-hunar, tilga va boshqa ko‘plab mavzularga oid maqollar o‘rin egallagan.

Ulug‘ insonga xos fazilatlarni yanada yorqinroq aks ettirish maqsadida yozuvchi shu xislatlarga zid bo‘lgan – ilmsizlik, yolg‘onchilik, egrilik, adolatsizlik, xudbinlik, ochko‘zlik, poraxo‘rlik, zo‘ravonlik loqaydlik, befahmlik kabi illatlarni o‘zida mujassam etgan xalq maqollaridan o‘rinli foydalangan. Masalan, asarda ilm haqida: “Ilm igna bilan quduq qazish” [1,7], “Ijod dardi - tug‘uliq dardi” [1,129], “Bir soat tafakkur bir yillik toatdan afzal” [1,131] kabi maqollarga duch kelsak, yana asarni o‘qish davomida ko‘plab hikmatli so‘zlarni ham uchratamiz.

Alisher Navoiy va Sultonmurad - ikkisining ilk uchrashuvida ilm to‘g‘risida ulug‘ zotning go‘zal hikmatlari diqqatimizni tortadi: “ – Himmat va g‘ayratni aslo qo‘ldan bermang, – dedi navoiy suyunib. – El, ulus sizdek zotlarga g‘oyat muhtojdir. Ilm daraxtini yaxshi parvarish etib, yurt tuprog‘iga chuqur tomir yoydirmog‘imiz va undan mo‘l hosil olmog‘imiz kerak. Mana endi oshino bo‘ldik. Umid qilamenki, bizni hamisha yo‘qlab turursiz” [1,39]. Navoiyning har bir so‘zida hikmat bor. Uning har bir aytgan gapidan, bildirgan fikridan ibrat olishimiz mumkin.

Asar qahramoni Sultonmurod ham o'z zamonasining ilmli, ziyoli kishilaridan bo'lganligi uchun Navoiy bilan bo'lgan suhbatlari ko'proq aynan shu mavzu yuzasidandir.

"Yolg'iz aytar so'zim shuki vazifangizga tamom ixlos bilan kirishkaysiz, shogirdlaringizning ko'ngliga ma'rifat ishini solg'aysiz, mol-davlat uchun ilmingizni sotmangiz. Inson uchun ko'ngilning sofligi, boyligi kerak. Gulning to'ni qirq parcha bo'lsa ham, u guldird! Ilmni xalqqa beringiz, tatabbu va tafakkur bilan ilmni kengaytirmoqqa harakat qilingiz! Ilm ko'mig'liq xazina emas, jonli daraxtdir, o'smog'i, gullamog'i, meva bermog'i kerak!"- deya ilm va ma'rifatni faqat Navoiygagina xos bo'lgan go'zal va latif so'zlar bilan ta'riflaydi.

Tilshunoslikda paremiologik birliklar, ya'ni maqol, matal, hikmatli so'zlar muhim til birliklaridan hisoblanadi. Ushbu birliklar psixologik muhr akkustik obraz holatida til xotiramizda saqlanadigan lisoniy birliklardir. Biz nutq jarayonida xotiramizda saqlanib turuvchi maqol, matal va iboralardan, hikmatli so'zlardan foydalansakgina u nutqiy birlikka aylanadi. Odatda maqollardan so'zlashuv nutqda ko'proq foydalaniladi. "Navoiy" romanida "chalasavod bo'lsa ham ilm-fanning qadr-qiymatini biladigan, xayoli har vaqt jahongashtalik olamida parvoz etadigan, uchqur otda chaqmoqday yonib, janglarda qilichbozlik qilishni, o'q-yoy otishdagi kuchi va mahorati bilan barchani tong qoldirishni, qal'alarga bosqin yasash, sahroyi xalqning qishlovlariga o't qo'yib, minglab qo'ylarni o'lja haydashni sevadigan" To'g'onbekning nutqida ko'plab xalq maqollarini uchratamiz: "So'fi so'g'on yer, topilsa yo'g'on yer" [1,15], "Qozoq surishtirmay qimiz ichar" [1,31], "Ko'p so'z eshakka yuk" [1,62], "Tuya ko'rdingmi, yo'q" [1,63] kabi maqollar hamda "So'z teri emaski, kafshdo'zdek suv purkab tortabersang..." [1,324] singari jumalari orqali yozuvchi To'g'onbekning xarakterini ochib beradi.

Asardagi yana bir qahramon – sodda va samimiy yigit Arslonqulning nutqida ham ko'plab xalq maqollarini uchratamiz: "Hashamat va bezaklarning ta'rifi Arslonqulni ham sabrsizlik bilan u tomonga yugurishga majbur etdi. Bog'i jahon oroning darvozalari, muazzam arki, devorlari, qasrlar va ko'shklarning ko'cha tomonlari Hind va Misrning ipak to'qimalari bilan, Xitoyning "guli hamisha bahor"day sho'x gulli, nafis go'zal atlaslari bilan tutash qoplangan. Gullari oltin va kumush bilan ishlangan ba'zi matolar quyoshda oq ham qizil bo'lib yonardi. "Bizning mahalla bezagining hatto eng yaxshilaridan eshakka to'qum yasalsa, uvol ketmas ekan" o'yladi ichida Arslonqul ham ag'raya-ag'raya nari ketdi..." [1,348] Arslonqulning o'ylagan fikrlari o'zbek xalq maqollari orasidagi "Eshakka – to'qum, odamga - libos" maqolini esga solidi.

"Kishi bir marta sevadi" [1,243], "Podshohlarning boshiga davlat qushi qo'nadi" [1,349], "Otang bolasi bo'lma, el bolasi bo'l" [1,461], "Namoz ham vaqtida farz" [1,452] kabi maqollar hamda "Oqko'ngil, haqparast odamlar bo'lmaganda edi, dunyo hamisha qorong'ilik ostida qolgan bo'lar edi",- degan ibratli so'zlari Arslonqul obrazi orqali Oybekning so'z qo'llash mahoratidan dalolatdir.

Oybek "Navoiy" romanida o'zbek xalq maqollari bilan birgalikda go'zal va latif til hisoblangan fors-tojik tilidagi maqollardan ham mohirina foydalangan.

"Arslonqul bir uyum g'ishtni orqalab, unchalik egilmay, yotiq havoza ildam va shaxdam qadam bosib, yuqorilar ekan, pastdan bir-ikki kishi baqirdi: - Hay, bo'z bola, zo'ri behuda miyon meshikanand, asta-asta yur!" Ushbu tojikcha maqol o'zbek tilida "Behuda chiranish belni chiqaradi" deya tarjima qilinadi va aynan shu maqol qadimdan ota-bobolarimiz tomonidan aytilib, hozirgi kungacha o'zining ahamiyatini yo'qotmagan.

Maqollar soʻz sanʼati mahsuli sifatida oʻz maʼnosida, koʻchma maʼnoda va har ikkala maʼnoda qoʻllanishi mumkin. Badiiy asarlarda keltirilgan maqollarni alohida ajratib olib, uning maʼno-mazmunini tushuntirish toʻgʻri boʻlmaydi. Nutq soʻzlanayotgan vaqt, yuz berayotgan vaziyat va qahramonning ruhiy holatidan kelib chiqib maqolning oʻz maʼnosida yoki koʻchma maʼnoda qoʻllanganligini bilishimiz mumkin. Masalan, yuqoridagi “Zoʻri behuda miyon meshikanand” maqoli vaziyatdan kelib chiqib, oʻz maʼnosida qoʻllangan desak boʻladi. Koʻchma maʼnoda qoʻllanganda “Behuda kuchanish belni sindirar”, “Behuda harakat beburd qilar”, “Gʻozga ergashaman deb, Oʻrdakning choti ayrilibdi” kabi maqollar bilan maʼnodoshlik hosil qilgan boʻlar edi.

Tojikcha maqollardan yana biri: “Shoh mast-u jahon xarob-u dushman pas-u pesh”. Yaʼni, Podshoh mast boʻlsa, dunyo xarob boʻladi, orqa-oʻngni dushman qoplaydi.

Bulardan tashqari, quyidagi parchada ham tojikcha maqolni koʻrishimiz mumkin: “Koʻp oʻtmasdan, gʻolibona yurish bilan Toʻgʻonbek chiqdi. Zayniddinga istehzo aralash kulib ham qoʻydi. Zayniddin ichida oʻyladi: “Ha, it, haqiqatni bulgʻamoqchi boʻlding! Yoʻq, shoir toʻgʻri aytgan: “Daryo palid menashavad az dahani sak”. Ushbu maqol esa vaziyatiga koʻra koʻchma maʼnoda kelayotganligi ravshan. Yozuvchining soʻz qoʻllash, maqol tanlash mahoratiga tan bermay iloj yoʻq. Adolat va haqiqatni ulugʻlovchi qanchadan-qancha maqollar bor, masalan, “Haq egilsa ham sinmaydi”, “Haq hamisha gʻolib”, “Haqning yuzi – yorugʻ, qoʻli - uzun”, lekin Oybek ularni emas, kitobxonga bulardan ham kuchliroq taʼsir etadigan tojik tilidagi maqolni tanlaydi. Bu bilan yozuvchi oʻsha davrni, adabiy muhitni ham ochib berishga uringan.

Oybekning soʻz qoʻllash mahorati, isteʼdodi u oʻz oldiga qoʻygan maqsadi sari, yaʼni buyuk Navoiy siymosini yaratishga yoʻl ochib berdi. Romanda qoʻllangan birgina maqollar emas, boshqa til xususiyatlarini ham oʻrganib tahlil qilsak, yozuvchining hali oʻquvchiga nomaʼlum boʻlgan, ochilmagan qirralarini ham kashf etish imkoni tugʻiladi. Bu esa yosh izlanuvchilarning oldida hali koʻp vazifalar borligini anglatadi.

References:

1. Muso Toshmuhammad oʻgʻli Oybek. “Navoiy” (tarixiy roman). – Toshkent: Navroʻz, 2019.
2. Oʻzbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005.
3. Oʻzbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2016.
4. www.ziyouz.com kutubxonasi.